

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ПЕДАГАГІЧНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ МАКСІМА ТАНКА»

УДК 81'367.623:[811.161.3+811.111]

МУСІЕНКА
Васіль Анатольевіч

**СЕМАНТЫЧНАЯ ДЭРЫВАЦЫЯ Ў СФЕРЫ МЕНТАЛЬНЫХ
НАМІНАЦЫЙ: НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ**

Аўтарэферат дысэртацыі на саісканне вучонай ступені
кандыдата філалагічных навук

па спецыяльнасці 10.02.20 – параўнальна-гістарычнае, тыпалагічнае і
супастаўляльнае мовазнаўства

Мінск, 2022

Работа выканана ва ўстанове адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»

Навуковы кіраўнік: **Старычонак Васіль Дзянісавіч**, доктар
філалагічных навук, прафесар, дэкан
філалагічнага факультэта УА «Беларускі
дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка»

Афіцыйныя апаненты: **Русак Валянціна Паўлаўна**, доктар
філалагічных навук, прафесар, загадчык
аддзела сучаснай беларускай мовы
Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа
ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай
культуры, мовы і літаратуры НАН
Беларусі»,
Арцёмава Вольга Аляксандраўна,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры тэорыі і практыкі
англійскага маўлення УА «Мінскі
дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт»

Апаніруючая арганізацыя: УА «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. А. Куляшова»

Абарона адбудзецца 5 кастрычніка 2022 года ў 15.00 гадзін на пасяджэнні
савета па абароне дысертацый К 02.21.01 пры УА «Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» па адрасе: 220030, г. Мінск,
вул. Савецкая, 18, аўд. 482; e-mail: lingby@gmail.com; тэлефон вучонага сакратара
(017) 311-20-61.

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы УА «Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка».

Аўтарэферат разасланы 2 верасня 2022 года.

Вучоны сакратар
савета па абароне дысертацый,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Д. В. Дзятко

УВОДЗІНЫ

У сучаснай навуковай парадыгме актыўна развіваецца антрапамарфічны падыход да даследавання моўных з'яў. У шматлікіх даследаваннях увага акцэнтуюцца на пытаннях, звязаных з суадносінамі мовы і мыслення чалавека, яго свядомасці і духоўна-практычнай дзейнасці, са спосабамі вербалізацыі ўяўленняў пра інтэлектуальную і разумовую дзейнасць індывіда. Склаўся навуковы напрамак ментальнай лінгвістыкі, дзе з дапамогай мовы апісваюцца элементы мыслення, розныя псіхічныя станы і працэсы, даследуюцца рэпрэзентатыўнасць у мове сістэмы поглядаў, вераванняў, разумова-духоўных устаноў, інтарэсаў, уяўленняў, норм, ацэнак, настраёў асобнага чалавека ці супольнасці людзей. Шырокі навуковы інтарэс да семантычнага вывучэння ментальных катэгорый абумоўлены нязменнай цікавасцю даследчыкаў да кагнітыўнай навуковай сферы, асобай значнасцю ментальных намінацый у моўнай карціне свету.

Вербалізацыя ментальнай сферы часцей за ўсё ажыццяўляецца праз выкарыстанне назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў са значэннем разумовай дзейнасці, ментальных станаў і ўласцівасцей. Акрамя таго, розныя выявы ментальнасці атрымліваюць фармальнае выражэнне ў другасных лексіка-семантычных варыянтах (далей – ЛСВ), утвораных у выніку семантычнай дэрывацыі ад першасных ЛСВ нементальных лексічных адзінак. Утварэнне другасных ментальных намінацый значна папаўняе лексічны склад мовы, павялічвае колькасць полісемантычных лексічных адзінак і тым самым садзейнічае філіяцыі – развіццю моўнай сістэмы ў паслядоўнасці, пераемнай сувязі і непасрэднай залежнасці ад папярэдніх моўных фактаў, назапашванню ведаў і атрымання на іх аснове новай інфармацыі.

Вывучэнне ментальных намінацый з'яўляецца актуальным па прычыне прадуктыўнасці іх утварэння, неабходнасці сістэматызацыі адзінак, якія ўдзельнічаюць у працэсе семантычнай дэрывацыі і адлюстроўваюць спецыфіку эпідыгматычных і сістэмна-структурных адносін пры пераходзе з аднаго семантычнага поля ў іншае. Актуальнасць таксама абумоўлена неабходнасцю пошукаў новых падыходаў да вывучэння моўных сродкаў выражэння ментальнасці, выяўлення спосабаў суадносін паняційных форм мыслення і мовы. Дысертацыя з'яўляецца першым у беларускім мовазнаўстве супастаўляльным даследаваннем другасных ментальных намінацый, якое ілюструе нацыянальна-культурную спецыфіку беларускай і англійскай моў, а актывізацыя сучасных працэсаў глабалізацыі і міжмоўнай камунікацыі павышае актуальнасць дадзенага даследавання. Даследаванне дазволіць выявіць спецыфіку міжмоўнай карэляцыі, тыпалагічныя і спецыфічныя рысы сродкаў рэалізацыі ментальнасці ў розных мовах.

Актуальнасць даследавання выклікана неабходнасцю больш глыбокага і дэталёвага апісання, а таксама тэарэтычнага абгрунтавання працэсаў семантычнай дэрывацыі, далейшых пошукаў новых падыходаў і распрацоўкі

новых прынцыпаў і метадаў сістэмнага вывучэння моўных сродкаў выражэння ментальнасці, выяўлення месца і ролі ментальных намінацый у лексічным складзе дзвюх моў.

Актуальнасць таксама вызначаецца важнасцю феномена ментальнасці, які займае цэнтральнае месца ў нацыянальнай канцэптасферы любога этнасу. Недастатковая распрацаванасць праблемы выклікае неабходнасць у стварэнні новых фундаментальных прац па тэме даследавання.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Сувязь работы з навуковымі праграмамі (праектамі), тэмамі.

Дысертацыя выканана на кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі ўстанова адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» ў межах навуковых тэм «Другасныя дзеяслоўныя і іменныя намінацыі як феномен адлюстравання спецыфікі беларускай нацыянальнай карціны свету» (2016–2020 гг., № ДР 20161479), «Нацыянальна-культурная спецыфіка рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў беларускай мове» (2021–2025 гг., № ДР 20211211).

Мэта і задачы даследавання.

Мэта – устанавіць спецыфіку семантычнай рэпрэзентацыі другасных ментальных намінацый у беларускай і англійскай мовах. У адпаведнасці з мэтай у дысертацыі ставяцца і вырашаюцца наступныя задачы:

- выявіць і сістэматызаваць найбольш поўны корпус другасных ментальных лексіка-семантычных варыянтаў у іменных і дзеяслоўных намінацыях беларускай і англійскай моў і на гэтай аснове стварыць «Беларуска-англійскі тлумачальны слоўнік другасных ментальных намінацый»;
- устанавіць спецыфіку семантычнай дэрывацыі ў розных лексіка-граматычных разрадах слоў і асноўныя ментальныя мадэлі ў субстантывах беларускай і англійскай моў;
- правесці семантычную класіфікацыю ментальных ад'ектываў у адпаведнасці з характарам суаднесенасці зыходнага і вытворнага лексіка-семантычных варыянтаў і ступені прадстаўленасці тых ці іншых квалітатыўных груп і аб'яднанняў у зыходнай паняццёвай сферы;
- устанавіць асноўныя заканамернасці і напрамкі сэнсавага развіцця дзеясловаў мыслення, пазнання, памяці, разумення і ўяўлення, а таксама спецыфіку сінтаксічнай спалучальнасці дзеяслоўных адзінак з субстантывам *думка*;
- устанавіць тыпалагічнае падабенства і нацыянальна-культурныя адрозненні рэпрэзентацыі другасных ментальных намінацый у беларускай і англійскай мовах, ахарактарызаваць асноўныя тыпы семантычнай эквівалентнасці беларускіх і англійскіх ментальных лексічных адзінак.

Прадмет даследавання – другасныя ментальныя намінацыі ў беларускай і англійскай мовах.

Аб’ект даследавання – вербалізацыя ментальных паняццяў у беларускай і англійскай мовах.

Матэрыялам для даследавання паслужылі другасныя ментальныя ЛСВ субстантыўных, ад’ектыўных і дзеяслоўных намінацый у беларускай і англійскай мовах, атрыманыя метадам суцэльнай і мэтавай выбаркі з раўнацэнных па аб’ёме лексікаграфічных крыніц («Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы», «Oxford Advanced Learner’s Dictionary»), а таксама Беларускага N-корпуса, British National Corpus і Агрэгатара слоўнікаў «The Free Dictionary by Farlex». Эмпірычная база даследавання прадстаўлена матэрыяламі, якія ўключаюць звыш 630 лексічных адзінак беларускай і англійскай моў (642 у бел. мове, 636 у англ. мове), выяўленых у больш за 2100 кантэкстах.

Для дасягнення мэты і вырашэння пастаўленых задач былі выкарыстаны элементы супастаўляльна-тыпалагічнага, апісальнага, статыстычнага метадаў, а таксама метадаў лексікаграфічнай інтэрпрэтацыі і кампанентнага аналізу.

Навуковая навізна вынікаў дысертацыйнага даследавання заключаецца ў комплексным аналізе другасных ментальных намінацый беларускай і англійскай моў, якія адносяцца да ліку базавых феноменаў і з’яўляюцца своеасаблівымі рэтранслятарамі асацыяцый, атаясамленняў і параўнанняў, што ўвасабляюць асаблівасці светаўспрымання і светаразумення носьбітаў беларускай і англійскай моў, іх стэрэатыпы і вобразныя ўяўленні. Новай з’яўляецца распрацаваная метадалогія класіфікацыі другасных намінацый, у аснову якой пакладзены характар суаднесенасці зыходнага і рэцыпіентнага ЛСВ і агульная накіраванасць семантычнай дэрывацыі. У адпаведнасці з гэтым устаноўлены мадэлі ўтварэння другасных ЛСВ на аснове выкарыстання зыходных ЛСВ субстантыўных, ад’ектыўных і дзеяслоўных намінацый.

Упершыню выяўлены тыпалагічныя і спецыфічныя мадэлі семантычнай дэрывацыі, устаноўлены тыпы міжмоўных карэляцый з адносінамі семантычнага супадзення, частковай ці поўнай эквівалентнасці і безэквівалентнасці.

Упершыню на аснове значнага па аб’ёме рэпрэзентатыўнага фактычнага матэрыялу створаны першы ў беларускай і англійскай лексікаграфічнай практыцы «Беларуска-англійскі тлумачальны слоўнік другасных ментальных намінацый».

Палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону.

1. Катэгорыя ментальнасці з’яўляецца своеасаблівым феноменам, шматузроўневым дынамічным канструктам, у якім адлюстроўваюцца інтэлектуальныя і сацыяльна-псіхалагічныя навыкі чалавека, узровень яго свядомасці і лад мыслення, погляды, інтарэсы і ўяўленні. У якасці асноўных рэпрэзентатараў катэгорыі ментальнасці выступаюць субстантыўныя, ад’ектыўныя і дзеяслоўныя намінацыі з першаснай ментальнай семантыкай, а таксама шматлікія другасныя ЛСВ, утвораныя ў выніку семантычнай дэрывацыі па розных сэнсавых мадэлях. Такія мадэлі, заснаваныя на

суадносінах зыходных нементальных і рэцыпіентных ментальных ЛСВ, яскрава выяўляюць спецыфіку дзеяння семантычнай дэрывацыі ў межах іменных і дзеяслоўных лексічных адзінак. Пры гэтым новыя ЛСВ утвараюцца на базе ўжо наяўных у мове лексічных адзінак і захоўваюць унутраную семантычную сувязь з першаснымі ЛСВ донарскай сферы. У выніку больш канкрэтныя прадметныя, квалітатыўныя і акцыянальныя паняцці эмпірычнага ўзроўню рэчаіснасці атрымліваюць увасабленне ў абстрактных вобразах і ўяўленнях шырокага ментальнага кантынуума. Дзеянне семантычнай дэрывацыі і ўтварэнне другасных ЛСВ з'яўляецца сведчаннем асацыятыўнасці чалавечага мыслення, цеснай сувязі рацыянальна-разумовай і канкрэтна-пачуццёвай сфер пазнання.

2. Адным са сродкаў рэпрэзентацыі ментальнасці з'яўляюцца субстантывы, у якіх другасныя ЛСВ утвараюцца ў выніку семантычнай дэрывацыі ад першасных ЛСВ зоанімічных, артэфактных, прадметных, фітанімічных і іншых намінацый, што ўзыходзяць да глыбінь свядомасці чалавека, яго вераванняў, традыцый, міфалогіі і адлюстроўваюць спецыфіку светаўспрымання носбітаў моў, іх уклад жыцця, духоўна-культурны і практычны вопыт. Такія намінацыі характарызуюцца высокай частотнасцю ўжывання і ў многіх выпадках прадвызначаюць магістральную лінію развіцця анімістычных ЛСВ, сярод якіх прэваліруюць ментальныя ЛСВ пеяратыўнага зместу (каля 85 %). Меліяратыўная канатацыя выяўлена ў невялікай колькасці субстантываў і сведчыць пра асіметрыю суадносных канататыўных катэгорый. Ацэначныя характарыстыкі ментальнасці могуць дасягаць найвышэйшай ступені выяўлення, паказчыкам якой з'яўляецца семантычная энантыясемія, калі ў сэнсавай структуры аднаго і таго ж слова рэалізуюцца як пеяратыўная, так і меліяратыўная канатацыі.

3. Ад'ектыўныя намінацыі з іх глыбіннай квалітатыўнай асновай актыўна ўдзельнічаюць у фарміраванні ментальных сутнасцей. Рэалізацыя розных аспектаў ментальнага кантынуума ажыццяўляецца ў межах кантэкставых фрагментаў з субстантыўнымі адзінкамі *розум, думка, роздум, разуменне, разважлівасць, веданне, паняцце, развага, уяўленне, інтэлект, мысленне* і інш. У залежнасці ад тэматычнай прыналежнасці першасных ЛСВ ад'ектываў выяўляецца характар іх праецыравання на ментальныя сферы, устанаўліваюцца мадэлі ўтварэння другасных ЛСВ. У якасці асноўных крыніц ментальных ЛСВ выступаюць зыходныя ЛСВ параметрычных, каларатыўных, люмінальных, тэмпературных, кансістэнтных, густаторных, вагавых, гукавых, адарычных ад'ектываў. Розныя праявы ментальнасці атрымліваюць фармальнае выражэнне ў другасных ЛСВ, утвораных ад першасных ЛСВ прыметнікаў са значэннем фізічных якасцей і характарыстык прадметаў, рэчываў, з'яў прыроды, фізічных уласцівасцей, станаў чалавека і інш. Праекцыя квалітатыўнага зместу на ментальную сферу дазваляе ўстанавіць пэўную ступень інтэнсіўнасці (высокую ці нізкую) выяўлення ментальнай прыметы, яе пеяратыўныя ці меліяратыўныя маркеры, а таксама “спадарожныя” характарыстыкі паводзін чалавека, глыбіні

яго пачуццяў і перажыванняў, грамадскіх адносін і інш. Другасная семантыка ад'ектываў у гэтых выпадках вызначаецца крыніцай матывацыі і пры пераходзе ў рэцыпіентную ментальную сферу захоўвае бінарныя антанімічныя апазіцыі, супрацьпастаўленыя па градуальнай шкале адзнак «больш за норму» – «менш за норму» (*высокі – нізкі, поўны – пусты, цяжкі – лёгкі, гарачы – халодны, востры – тупы, светлы – цёмны*).

4. Мадэлі ўтварэння другасных ментальных намінацый наглядна дэманструюць цесную сувязь працэсаў мыслення з акцыянальнасцю, канкрэтнымі фізічнымі дзеяннямі, фізіялагічнымі працэсамі, а таксама са зрокам, слыхам і нюхам, праз пасрэдніцтва якіх у свядомасць чалавека паступаюць звесткі не толькі пра навакольнае асяроддзе, але і жыццядзейнасць чалавека, яго разумовую, пазнавальную і інтэлектуальную дзейнасць. У сферы-рэцыпіентце такіх мадэлей праецыруюцца другасныя ЛСВ пяці асноўных разрадаў семантычнага кантынуума ментальнасці (мысленне, пазнанне, памяць, разуменне, уяўленне), прадстаўленыя 77 суадноснымі парамі дзеясловаў беларускай і англійскай моў. Спецыфіка дзеясловаў разумовай і інтэлектуальнай дзейнасці, іх канкрэтная семантычная напоўненасць выяўляюцца ў метафарычных кантэкстах з субстантывам *думка* (англ. *thought*), якія актуалізуюць такія маркеры разумовага працэсу, як рух, перамяшчэнне ў прасторы, тэмпаральныя, тэмпературныя і люмінальныя паказчыкі, а таксама канкрэтныя фізічныя дзеянні, звязаныя з бурленнем, кіпеннем вады, раеннем пчол, ткацтвам, свідраваннем, апрацоўкай зямлі і інш. Для выражэння складанасці працэсу фарміравання і выражэння думкі, яе прасторавай і часовай разгорнутасці выкарыстоўваюцца шматкампанентныя дзеяслоўныя канструкцыі з пералічальнымі, супастаўляльнымі, квантытатыўнымі адносінамі.

5. У ментальным корпусе беларускіх і англійскіх намінацый фіксуюцца як агульныя, так і спецыфічныя другасныя ЛСВ. Тыпалогія намінацый выяўляецца на ўзроўні тоеснасці дэнататыўнай асновы лексічных адзінак дзвюх моў, агульнасці семантычных мадэлей, іх стэрэатыпнасці, а таксама аднолькавасці рэцыпіентных сфер, уключаных у працэс семантычнай дэрывацыі, што ў цэлым абумоўлена агульнымі для носьбітаў моў заканамернасцямі разумовых працэсаў, універсальнымі спосабамі ўспрымання, пазнання і канцэптуалізацыі аб'ектыўнай рэчаіснасці, а таксама тым, што фундаментальныя прынцыпы мыслення атрымліваюць больш-менш тоеснае ўяўленне ў розных мовах. Своеасабліваць ментальных установак у беларускай і англійскай мовах тлумачыцца адрозненнямі ў культурных, нацыянальна-гістарычных і рэлігійных уяўленнях носьбітаў розных моў, асаблівасцямі іх менталітэту, духоўнага складу, светапогляду, а таксама спецыфікай лексічнай і граматычнай сістэм розных моў. Адрозненні выяўляюцца ў колькасным складзе ментальных ЛСВ у розных мовах, іх сэнсавым аб'ёме, характары спалучальнасці з іншымі словамі і інш. У залежнасці ад сэнсавай суаднесенасці другасных ментальных ЛСВ беларускай і англійскай моў вылучаюцца тры групы намінацый: а) з адносінамі тоеснасці, эквівалентнасці (сэнсавыя структуры суадносных адзінак

тоесныя); б) з адносінамі частковага ці поўнага несупадзення (другасныя ЛСВ адрозніваюцца па семантыцы); в) з адносінамі безэквівалентнасці (у лексічным карэляце адной з моў адсутнічае другасны ментальны ЛСВ).

Асабісты ўклад саіскальніка вучонай ступені.

Дысертацыя з'яўляецца вынікам самастойнай работы саіскальніка. Вывады і палажэнні, сфармуляваныя ў працэсе даследавання, атрыманы аўтарам самастойна. Усе артыкулы, у якіх адлюстраваны вынікі дысертацыі, напісаны без суаўтараў.

Апрабацыя дысертацыі і інфармацыя аб выкарыстанні яе вынікаў.

Асноўныя вынікі даследавання былі прадстаўлены на пасяджэннях кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі УА «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка», а таксама абмяркоўваліся на пасяджэннях наступных міжнародных і рэспубліканскіх канферэнцый: «Язык и межкультурные коммуникации» (Мінск, 2019, 2021 гг.), «Актуальные научные исследования в современном мире» (Пераяслаў, 2020 г.), «Дванаццатыя Танкаўскія чытанні» (Мінск, 2022 г.), «Текст. Язык. Человек» (Мазыр, 2021 г.), «Беларуская мова, літаратура, культура і свет: праблемы рэпрэзентацыі» (Мінск, 2021 г.), «Лінгвістыка в диалоге с другими областями знаний: юрислингвистика и дискурсивная лингвистика, коммуникативная лингвистика и лингвокультурология» (Віцебск, 2022 г.), «Язык. Коммуникация. Культура» (Гродна, 2022 г.), «Образование и наука в XXI веке» (Мінск, 2022 г.).

Апублікаванне вынікаў даследавання.

Асноўныя тэарэтычныя палажэнні і вынікі дысертацыі адлюстраваны ў 13 публікацыях аўтара: 6 артыкулах у часопісах, якія ўваходзяць у пералік выданняў, рэкамендаваных ВАК Рэспублікі Беларусь (2,46 аўт. арк.), 6 артыкулах у зборніках навуковых прац (1,77 аўт. арк.), 1 публікацыі ў зборніку матэрыялаў канферэнцыі (0,29 аўт. арк.). Агульны аб'ём апублікаваных матэрыялаў складае 4,52 аўт. арк.

Структура і аб'ём дысертацыі прадывітаны мэтаі і задачамі даследавання. Работа складаецца з уводзін, агульнай характарыстыкі работы, трох глаў, заключэння. Бібліяграфічны спіс уключае 251 найменне работ айчынных і замежных аўтараў, 13 найменняў уласных публікацый аўтара. Асноўны тэкст выкладзены на 142 старонках, бібліяграфічны спіс – 18 старонках. 3 табліцы і 1 рысунак прадстаўлены непасрэдна ў тэксце. Работа змяшчае 3 дадаткі аб'ёмам 156 старонак. Поўны аб'ём дысертацыі складае 316 старонак.

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

У першай главе «Катэгорыя ментальнасці ў сучаснай навуковай парадыгме» разглядаюцца пытанні, звязаныя з феноменам ментальнасці, які адлюстроўвае найбольш важныя для існасці чалавека характарыстыкі. Гэта абумоўлена тым, што сучасная лінгвістычная навука грунтуецца на прынцыпе

антрапацэнтрызму і ўяўляе сабой моўную сістэму ў максімальнай набліжанасці да чалавека і навакольнай рэчаіснасці. Ментальная лексіка на моўным узроўні служыць сродкам апісання найважнейшых для чалавека працэсаў інтэлектуальнай дзейнасці, якія адбываюцца ў яго свядомасці.

Паняцці *ментальнасць* і *менталітэт* атрымалі даволі шырокае распаўсюджанне ў філасофіі, псіхалогіі, сацыялогіі, лінгвістыцы, у навуковай і публіцыстычнай літаратуры, сродках масавай інфармацыі. Пры гэтым у шматлікіх публікацыях гэтыя паняцці атаясамліваюцца і выкарыстоўваюцца як сінонімы. Звычайна ментальнасць вызначаецца як пэўная ўласцівасць традыцыйнай этнічнай свядомасці прадстаўнікоў таго ці іншага этнасу, якая асаблівым чынам адлюстроўвае шырокую і шматгранную сферу разумовай дзейнасці чалавека, яго ўяўленняў, веравызнанняў, разумова-духоўных устаноў, традыцый, мадэлей паводзін, лагічна асэнсаваных канцэпцый, тэорый, ідэалагічных сістэм і інш. У сучаснай гуманітарнай навуцы ментальнасць часцей за ўсё разглядаецца як лад мыслення, склад розуму, светаўспрымання, агульная духоўная настроенасць групы людзей, глыбінны ўзровень калектыўнай і індывідуальнай свядомасці.

Ментальнасць як сістэма этнічных і культурных канстант і стэрэатыпаў фарміруецца пад уплывам геаграфічных і сацыякультурных фактараў, дзяржаўнай палітыкі, мастацтва, работы сацыяльных інстытутаў, уздзеяння бацькоў, выхавацеляў, сяброў, а таксама разнастайных прадстаўнікоў сродкаў масавай інфармацыі. Па гэтай прычыне ментальнасць можна назваць своеасаблівай прызмай, праз якую чалавек успрымае навакольны свет. Менталітэт, у адрозненні ад ментальнасці, лічыцца больш канкрэтным паняццем, якое выяўляецца ў эмацыянальных, сацыяльна-псіхалагічных, ментальных, інтэлектуальных асаблівасцях чалавечага светапогляду. Ён непарыўна звязаны з нацыянальным характарам і адлюстроўваецца ў пачуццях, розуме, асаблівасцях мыслення, псіхічным стане, волі кожнага асобнага члена грамадства. Адным з бакоў менталітэту з'яўляюцца нормы паводзін, а таксама набор знешніх канстант, на якія людзям прапануюць арыентавацца. Менталітэт можна лічыць структурным, змястоўным кампанентам светапогляду, а ментальнасць – спосабам актуалізацыі і функцыянавання менталітэту.

Асобны раздзел главы прысвечаны моўнай рэпрэзентацыі ментальнасці, аналізу публікацый, у якіх разглядаюцца шматлікія пытанні эксплікацыі ментальных з'яў і працэсаў (С. Р. Амельчанка, Ю. Д. Абрэсян, Н. В. Аўдзевіч, К. І. Баранчэева, З. Вендлер, В. М. Валабуева, У. Р. Гак, М. К. Галаваніўская, І. М. Кобазева, У. В. Колесаў, Г. І. Кустава, А. А. Мішын, Д. Б. Нікулічава, А. В. Падучава, Л. М. Пятрова, К. С. Півавар, М. У. Піменава, А. М. Рудэнка, Н. А. Слюсар, В. І. Стацэнка, А. С. Усачоў). Да ліку асноўных моўных сродкаў, якія дазваляюць экспліцытна выразіць розныя выяўленні ментальнасці, адносяцца субстантыўныя, ад'ектыўныя і дзеяслоўныя намінацыі, а таксама фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі, прэцэдэнтныя тэксты і інш.

У раздзеле «Семантычная дэрывацыя ў сферы ментальных намінацый» разглядаюцца другасныя ЛСВ, утвораныя ў выніку семантычнай дэрывацыі па розных сэнсавых мадэлях. Такія мадэлі з'яўляюцца адлюстраваннем разнастайных анталагічных сувязей, якія існуюць паміж сутнасцямі аб'ектыўнага свету, іх узаемаадносінамі і ўзаемазалежнасцямі. У мадэлях прымаюцца пад увагу суадносіны першасных і другасных ЛСВ, характар іх асацыятыўных сувязей, розных аналогій, параўнанняў, стэрэатыпных уяўленняў. Пры канструяванні мадэлей улічваюцца два асноўныя кампаненты: а) зыходны нементальны ЛСВ (вобласць-крыніца, сфера-донар, крыніца семантычнай экспансіі), сэнсавое напаўненне якога практычна не мае абмежаванняў і ўключае шматлікія прадметныя, квалітатыўныя, акцыянальныя і многія іншыя абазначэнні; б) другасны вытворны ЛСВ (новая канцэптуальная вобласць, сфера-рэцыпіент, вынік семантычнай экспансіі), які адлюстроўвае розныя сферы ментальнага кантынуума. У выніку лексіка адносна простых прадметных уяўленняў, квалітатыўных якасцей, фізічных паняццяў, пэўных дзеянняў і працэсаў, якія ўспрымаюцца органамі пачуццяў (зрокамі, слыхам, нюхам, смакам і дотыкам), выкарыстоўваецца для апісання абстрагаваных элементаў інтэлекту, мыслення і свядомасці чалавека. Спецыфіка ментальных мадэлей заключаецца ў асаблівасцях рэцыпіентнай сферы, прадстаўленай толькі ментальнымі ЛСВ, а таксама ў рознай часцінамоўнай прыналежнасці ментальных намінацый, якія проціпастаўлены па крытэрыях «прадметнасць», «квалітатыўнасць», «акцыянальнасць». У субстантыўных мадэлях назіраецца выразная дэнататыўная суаднесенасць першасных і другасных ЛСВ, іх скіраванасць на ўласцівасці і якасці канкрэтных прадметаў рэальнасці. Другасныя субстантыўныя ЛСВ адлюстроўваюць складаны механізм інтэлектуальна-лагічнага, рацыянальнага, эмацыянальнага асваення чалавекам аб'ектыўнай рэчаіснасці і заўсёды носяць яркі канататыўны характар з указаннем як пеярэатывных (у большасці), так і меліярэатывных якасцей і характарыстык разумовай дзейнасці чалавека. Спецыфіка ад'ектыўных намінацый заключаецца ў тым, што іх семантыка носіць апасродкаваны характар, і рэалізацыя пэўных якасцей і ўласцівасцей залежыць ад прадмета ці субстанцыі, якім гэтыя якасці ўласцівы. Па гэтай прычыне развіццё другасных ЛСВ ад'ектываў грунтуецца не столькі на адносінах паміж прыметамі, якія выяўляюцца ў характары суаднесенасці першаснага і другаснага ЛСВ, колькі ў спалучальнасці прыметнікаў з пэўнымі групамі назоўнікаў. У дзеяслоўных мадэлях увага акцэнтуюцца на характары фізічных дзеянняў і працэсаў, іх інтэнсіўнасці і экстэнсіўнасці, накіраванасці ў прасторы, развіцці ў часе. У сэнсавых структурах дзеясловаў як слоў з максімальна выражанай полісеміяй адлюстроўваецца ўзаемасувязь працэсаў руху і мыслення, фізічнага ўздзеяння на прадмет і разумення, творчай дзейнасці і ўяўлення, дзеяння і памяці, накіраванасці дзеяння і мысліцельнага працэсу.

Другая глава «Субстантыўныя і ад'ектыўныя ментальныя намінацыі» прысвечана другасным ментальным ЛСВ, якія выяўляюцца ў

сэнсавых структурах субстатываў і ад’ектываў. У раздзеле «Субстантыўныя намінацыі» разглядаюцца другасныя ментальныя ЛСВ, утвораныя ад першасных ЛСВ субстантываў са значэннем жывёл і птушак, прадметаў быту, артэфактаў, прылад працы, вупражы, адзення, абутку, галаўных убораў, дрэў і інш.

Другасныя субстантыўныя намінацыі практычна заўсёды пазначаюцца рознымі канататыўнымі маркерамі з указаннем такіх процілеглых якасцей чалавека, як ‘розум’, ‘інтэлектуальныя здольнасці’, ‘разумовая абмежаванасць’, ‘дурасць’, ‘бесталковасць’ і інш. Узнікненне другасных ЛСВ з такімі канататыўнымі ацэнкамі абумоўлена паўсядзённым вопытам чалавека і яго практычнай дзейнасцю, крытэрыямі ацэначнай інфармацыі, якія могуць адпавядаць ці не адпавядаць пэўным стандартам і сацыяльна-культурным нормам, прынятым у грамадстве. У складзе ментальных намінацый пераважаюць пярэратыўныя другасныя ЛСВ з маркерамі ‘неразумнасць’, ‘глупства’, ‘адсталасць’, ‘тупасць’, ‘неадукаванасць’, што пацвярджае вядомую думку аб асіметрыі моўнай ацэнкі і больш дэтальнай і дыферэнцыраванай рэпрэзентацыі негатыўных адзнак і характарыстык.

Для выражэння пярэратыўнасці ў беларускай і англійскай мовах выкарыстоўваецца 121 лексічная адзінка, з якіх другасныя ментальныя ЛСВ устаноўлены ў 82 субстантывах (67,7 %): у сэнсавых структурах 51 беларускага назоўніка і 31 англійскага назоўніка. У зыходнай зоне мадэлей семантычнай дэрывацыі найбольш прадстаўнічымі аказаліся назвы жывёл і птушак, а таксама артэфактаў, прылад працы і прыстасаванняў. Семантычная асіметрыя, калі другасныя ментальныя ЛСВ адсутнічаюць у англійскіх адпаведніках, назіраецца ў 29 выпадках. Не выяўлены другасныя ментальныя ЛСВ у сэнсавых структурах 10 беларускіх субстантываў (*гусь, індычка, сойка, укол, згустак, кусок, капез, крывашып, дзёран, кекс*).

Меліратыўныя другасныя ЛСВ прадстаўлены ў нешматлікіх субстантывах і ўтвараюць невялікую групу ў колькасці 7 пар лексічных адзінак. Другасныя ментальныя ЛСВ засведчаны ў найменнях жывёл (бел. *зубр, кіт, птушка*, англ. *bird*), нябесных свяціл (*сонца – sun*), абстрактных паняццяў і якасцей (бел. і англ. *талент – talent, authority – аўтарытэт*). З сямі англійскіх назоўнікаў другасныя ментальныя ЛСВ выявіліся толькі ў 5 лексічных адзінках.

У некаторых выпадках параметрычныя характарыстыкі ментальнасці дасягаюць канчатковай ступені выяўлення, калі ў сэнсавай структуры аднаго і таго ж слова перадаюцца як станоўчыя, так і адмоўныя канатацыі. Такія энантыясемічныя сэнсавыя структуры з рэзкім проціпастаўленнем разумовых здольнасцей чалавека выяўляюцца ў назоўніках *сабака* ‘разумны, верны, адданы’ ↔ ‘злы, подлы’, *змяя* ‘хітрая, каварная, злая’ ↔ ‘мудрая, разумная’, *зубр* ‘разумны, дасведчаны, уплывовы’ ↔ ‘адсталы, упарты, непрагрэсіўны’, *галава* ‘разумны, разважлівы, свядомы’ ↔ ‘нездагадлівы, някемлівы’. Такія палярныя характаралагічныя параметры абумоўлены глыбокім семантычным патэнцыялам лексічных адзінак, іх яркай вобразнасцю, мнагапланавасцю

зместу, а таксама актыўным функцыянаваннем у розных кантэкстах і сінтаксічных канструкцыях.

У раздзеле 2.2 «Ад’ектыўныя намінацыі» разглядаюцца прыметнікавыя ментальныя намінацыі, якія ў залежнасці ад характару ўздзеяння на чалавека, перадачы інфармацыі і спосабаў успрымання пачуццяў размяркоўваюцца па наступных групах: а) намінацыі візуальнага (зрокавага) успрымання (параметрычныя каларатыўныя, люмінальныя); б) намінацыі аўдыльнага ўспрымання (гукавыя); в) намінацыі тактыльнага і кінестэтычнага ўспрымання (тэмпературныя, кансістэнтныя, вагавыя); г) намінацыі густаторнага ўспрымання (густаторныя); д) намінацыі альфакторнага ўспрымання (адарычныя).

Раздзел «Намінацыі візуальнага ўспрымання» прысвечаны адлюстраванню ў мове разумовых здольнасцей чалавека, якія атаясамліваюцца з рознымі маркерамі параметрычнасці, аб’ёмам, шырынёй, глыбінёй, працягласцю і інш.: *вялікі* – *great* ‘выдатны, геніяльны, таленавіты’, *малы* – *small* ‘нязначны; няважны’, *высокі* – *high* ‘добры па якасці; выдатны, незвычайны па сваім змесце, важны’, *нізкі* – *low* ‘які не дасягнуў значнай ступені развіцця, нядобры’, *неглыбокі* – *shallow* ‘які не вызначаецца глыбінёй мыслення; негрунтоўны’, *пусты* – *empty* ‘які не мае сур’ёзных інтарэсаў, духоўна абмежаваны, бедны’, *сярэдні* – *average* ‘пасрэдны; звычайны, радавы’, *прамы* – *direct (straight)* ‘шчыры, праўдзiвы, прынцыповы, яўны, адкрыты’. Параметрычныя прыметнікі ў многіх выпадках утвараюць антанімічныя пары, першасныя і другасныя ЛСВ якіх развіваюць рэгулярныя і прадказальныя антанімічныя апазіцыі, маркіруюць і ўдакладняюць розныя канцэптualныя ўчасткі ментальнай прасторы. Да ліку антанімічных адносяцца прыметнікі *вялікі* (англ. *great*) – *малы* (англ. *small*), *высокі* (англ. *high*) – *нізкі* (англ. *low*), *тоўсты* (англ. *thick*) – *тонкі* (англ. *thin*), *шырокі* (англ. *broad*) – *вузкі* (англ. *narrow*), *поўны* (англ. *full*) – *пусты* (англ. *empty*) і інш.

Каларатыўныя намінацыі рэдка выкарыстоўваюцца для абазначэння ментальных працэсаў. З вялізнай іх колькасці толькі ў 6 намінацыях выявіліся другасныя ментальныя ЛСВ (у беларускай мове 4, у англійскай мове 2), што сведчыць пра незапатрабаванасць колеравых ад’ектываў у ментальным кантынууме. Тоеснасць другасных ЛСВ засведчана ў прыметніках *чорны* – *black*, *бледны* – *pale*, а безэквівалентнасць – у прыметніках *зялёны* – *green*, *ружовы* – *pink*.

Люмінальныя ад’ектывы ў сваіх першасных ЛСВ выражаюць светлавую характарыстыкі, звязаныя з асвятленнем, напаўненнем святлом, цемрай і інш. У сферу дзеяння семантычнай дэрывацыі ўключаюцца 8 суадносных пар беларускай і англійскай моў. У многіх выпадках суадносныя пары беларускіх і англійскіх прыметнікаў маюць прыкладна аднолькавыя другасныя ЛСВ: *ясны* – *clear* ‘здобны лагічна мысліць, лагічны, пераканаўчы, дакладны’, ‘які не патрабуе дадатковага тлумачэння, зразумелы, просты’; *цёмны* – *dark* ‘які не адпавядае маралі, нормам паводзін, што ўстаноўлены грамадствам’, ‘невяселы,

змрочны, пануры (пра думкі)', 'непісьменны, некультурны, адсталы', 'нясны, незразумелы'; *цъмяны* – *dim* 'без яснага, выразнага сэнсу, незразумелы'.

У сферу аўдыльнага ўспрымання ўключаюцца другасныя гукавыя намінацыі, у якіх арыентацыя на ментальныя абазначэнні выяўляецца толькі ў 2 беларускіх і 2 англійскіх прыметніках. У суадноснай пары *звонкі* – *voiced* другасны ментальны ЛСВ развіўся толькі ў беларускім адпаведніку 'выразны, ясны': *Ці хопіць светлых, звонкіх* думак-слоў (Я. Купала). У рэцыпіентнай зоне англійскага прыметніка *dumb* 'нямы' актуалізаваўся другасны ментальны ЛСВ 'stupid' – 'тупы': *In her early movies she played a **dumb** blonde* – *У сваіх ранніх фільмах яна іграла нямую [=дурную] бландынку*. Беларускі адпаведнік *нямы* другасны ментальны ЛСВ не развіў.

У раздзеле «Намінацыі тактыльнага і кінестэтычнага ўспрымання» разглядаюцца тэмпературныя, кансістэнтныя і вагавыя другасныя ЛСВ. Прыметнікі, якія адлюстроўваюць тэмпературны стан, у сваіх другасных значэннях перадаюць інфармацыю пра розныя якасці і ўласцівасці прадметаў аб'ектыўнай рэальнасці, апісваюць вопыт асэнсавання і апісання духоўнай дзейнасці, указваюць на якасна-колькасную прымету, суадносную з нормай, усталяванай у моўнай карціне свету. Іх утварэнне можна лічыць вынікам семантычнай дэрывацыі, якая звязана з пераносам вядомага вопыту ўзаемадзеяння тэмпературных з'яў з іншымі нетэмпературнымі з'явамі, і перш за ўсё з пачуццёвай сферай чалавека, яго ўнутраным светам, эмацыянальным і псіхічным станам.

У сэнсавых структурах прыметнікаў *гарачы* – *hot*, *халодны* – *cold* актуалізаваліся прыблізна падобныя другасныя ментальныя ЛСВ 'стрыманы ў праяўленні пачуццяў; раўнадушны, бясстрасны', 'без эмоцый, перажыванняў; які падказвае розум', 'lacking emotion; objective' – 'без эмоцый; аб'ектыўны'. Спецыфічным для англійскага адпаведніка *cold* 'халодны' з'яўляецца другасны ментальны ЛСВ 'not interesting or pleasant' – 'нецікавы, непрыемны'.

У рэцыпіентнай зоне беларускага прыметніка *цёплы* актуалізаваўся другасны ментальны ЛСВ 'які вызначаецца душэўнай цеплынёй; прасякнуты добрымі пачуццямі да каго-небудзь (пра паглыбленасць у думкі, разважанні)'. Англійскі адпаведнік *warm* 'цёплы' другаснага ментальнага ЛСВ не ўтварыў.

Выніковая паняццёвая сфера прыметніка *ледзяны* ўключае другасны ментальны ЛСВ 'халодна-раўнадушны, абыхавы': *Яна апанаваная халоднымі, ледзянымі, як скразняк, думкамі* (В. Адамчык); *Я ў думцы ледзяной: «Няўжо армада гэтая асушаная мной?!»* (С. Давідовіч). Англійскі карэлят *ісу* 'ледзяны' другаснага ментальнага ЛСВ не актуалізаваў.

У кансістэнтных намінацыях увага канцэнтруецца на гушчыні (рухомасці), ступені шчыльнасці, цвёрдасці, мацунку глейкіх вадкасцей і паўцвёрдых рэчываў (паст, мазяў, цеста, бітумаў). У беларускай і англійскай мовах налічваецца звыш 20 такіх лексічных адзінак, з якіх у 13 карэлятыўных парах утварыліся другасныя ментальныя ЛСВ.

Найбольш пашыраная сэнсавая структура назіраецца ў беларускім і англійскім прыметніках *цвёрды* – *solid*, дзе зафіксаваны прыблізна тоесныя другасныя ментальныя ЛСВ ‘стойкі ў сваіх перакананнях, намерах; непахісны’, ‘канчатковы, беспаваротны; без хістанняў’, ‘добра засвоены, трывалы, грунтоўны’, ‘*reliable or sensible; upstanding*’ – ‘надзейны або разумны; прыстойны’, ‘*without breaks, gaps or flaws*’ – ‘без разрываў, зазораў і недахопаў’, ‘*well understood, deep, detailed*’ – ‘добра засвоены, глыбокі, грунтоўны’. Семантычная эквівалентнасць назіраецца ў другасных ментальных ЛСВ прыметнікаў *моцны* – *firm* ‘надзейны, устойлівы; трывалы’, ‘дасведчаны, вопытны, з добрымі ведамі’. У супадзеннях парам беларускіх і англійскіх прыметнікаў *цягучы* – *viscous*, *рэдка* – *thin*, *лінкі* – *adhesive* другасныя ментальныя ЛСВ развіліся толькі ў беларускіх адпаведніках ‘стамляльна доўгі, аднастайны’, ‘які не часта сустракаецца, незвычайны’, ‘выдатны, выключны па сваіх якасцях’, ‘неадчэпны, назойлівы’.

Практычна не назіраецца семантычных супадзенняў у другасных ментальных ЛСВ ад’ектыўнай пары *шчыльны* – *dense*. Другасныя ментальныя ЛСВ англійскага прыметніка *dense* арыентаваны на выражэнне ментальных здольнасцей чалавека і даволі складаных, цяжка зразумелых ідэй, думак, выказванняў: *A dense man* – *Тупы [дасл. шчыльны] чалавек*. (OALD). У беларускім адпаведніку другасныя ментальныя ЛСВ не выяўлены.

Прыметнікі са значэннем вагі складаюць нешматлікую групу, якая ўключае ў свой склад тры словы (*цяжкі, лёгкі, важкі*). У беларускім і англійскім ад’ектывах *цяжкі* – *heavy* засведчаны тоесныя ментальныя ЛСВ ‘пазбаўлены тонкасці, прыгажосці, занадта грувацкі, нязграбны (абцяжараны разумнымі фразамі, фармулёўкамі)’, ‘які перадаецца з цяжкасцю (пра думкі)’, ‘*overly serious or difficult*’ – ‘празмерна сур’ёзны або складаны’, ‘*mentally oppressive; hard to endure*’ – ‘які псіхічна, маральна, ментальна прыгнятальны; які цяжка пераносіцца’. Побач з агульнымі для дзвюх моў другаснымі ЛСВ у сэнсавых структурах гэтых прыметнікаў фіксуюцца спецыфічныя для беларускай і англійскай моў ЛСВ: бел. *цяжкі* актуалізаваліся другасныя ментальныя ЛСВ ‘сумны, змрочны, пануры, невясёлы (пра думкі)’, ‘які патрабуе вялікай працы, энергіі, сіл, напружання для ажыццяўлення, разумення’. Толькі ў англійскім адпаведніку *heavy* ‘цяжкі’ ўтварыўся другасны ментальны ЛСВ ‘*very important or serious*’ – ‘які вельмі важны або сур’ёзны’: *A heavy discussion* – *Цяжкая дыскусія*; *Heavy humour* – *Цяжкі гумар*; *Heavy demands* – *Цяжкія патрабаванні*. (OALD).

У прыметніках *лёгкі* – *light* назіраюцца тоесныя ментальныя ЛСВ ‘просты, даступны разуменню’, ‘вясёлы, мілагучны; несур’ёзны’, ‘*requiring little mental effort*’ – ‘які патрабуе невялікіх разумовых намаганняў’, ‘*not profound or serious*’ – ‘неглыбокі і несур’ёзны’. У беларускім прыметніку *лёгкі*, акрамя таго, развіліся другасныя ментальныя ЛСВ ‘павярхоўны, неглыбокі, несур’ёзны’, ‘бесклапотны, легкадумны’, ‘невялікі (пра ўспамін і пад.)’. Сэнсавыя адносіны паміж беларускім і англійскім прыметнікамі ў гэтым выпадку з’яўляюцца

гіпанімічнымі, калі семантычны аб'ём беларускага ад'ектыва з'яўляецца больш шырокім, абагуленым, гіперанімічным.

Густаторныя намінацыі адлюстроўваюць адчуванні, якія выкліканы ўздзеяннем хімічных рэчываў на смакавыя рэцэптары поласці рота. Другасныя ментальныя ЛСВ утварыліся ў 4 беларускіх і 3 англійскіх лексічных адзінках, характэрнай рысай якіх з'яўляецца негатыўная ацэнка (*кіслыя думкі, горкія думкі, bitter thoughts*), а таксама станоўчая канатацыя (*салодкія думкі, салёныя жарты, salty language, pungent thoughts*).

Альфакторныя прыметнікі ў рэдкіх выпадках праецыруюць першасную семантыку на ментальную паняццёвую сферу. У працэсе семантычнай дэрывацыі ўключыліся толькі два англійскія ад'ектывы: *musty, fusty* 'затхлы' → 'закаснелы, руцінны (пра страту здольнасці развівацца, удасканальвацца)', *foul* 'смярдзючы' → 'некультурны, неадукаваны, нявыхаваны'. Беларускія адпаведнікі *затхлы* і *смярдзючы* засталіся ў межах першасных пахавых значэнняў і не актуалізавалі другасныя ментальныя ЛСВ.

У працэсе семантычнай дэрывацыі ўключаюцца першасныя ЛСВ намінацый фізічных уласцівасцей і станаў чалавека. Актыўна ўжываюцца прыметнікі са значэннем фізічнага здароўя чалавека ці яго хваробы: *здаровы – healthy* 'разважлівы, разумны'; *нездаровы – unhealthy* 'шкодны ў грамадскіх і маральных адносінах', 'які прычыняе душэўныя хваляванні, неспакой', 'які непрыемны або цяжкі, складаны (пра ментальны працэс)'; *вар'яцкі – mad (insane, crazy)* 'неразумны, дурны, ірацыянальны, дзікі'.

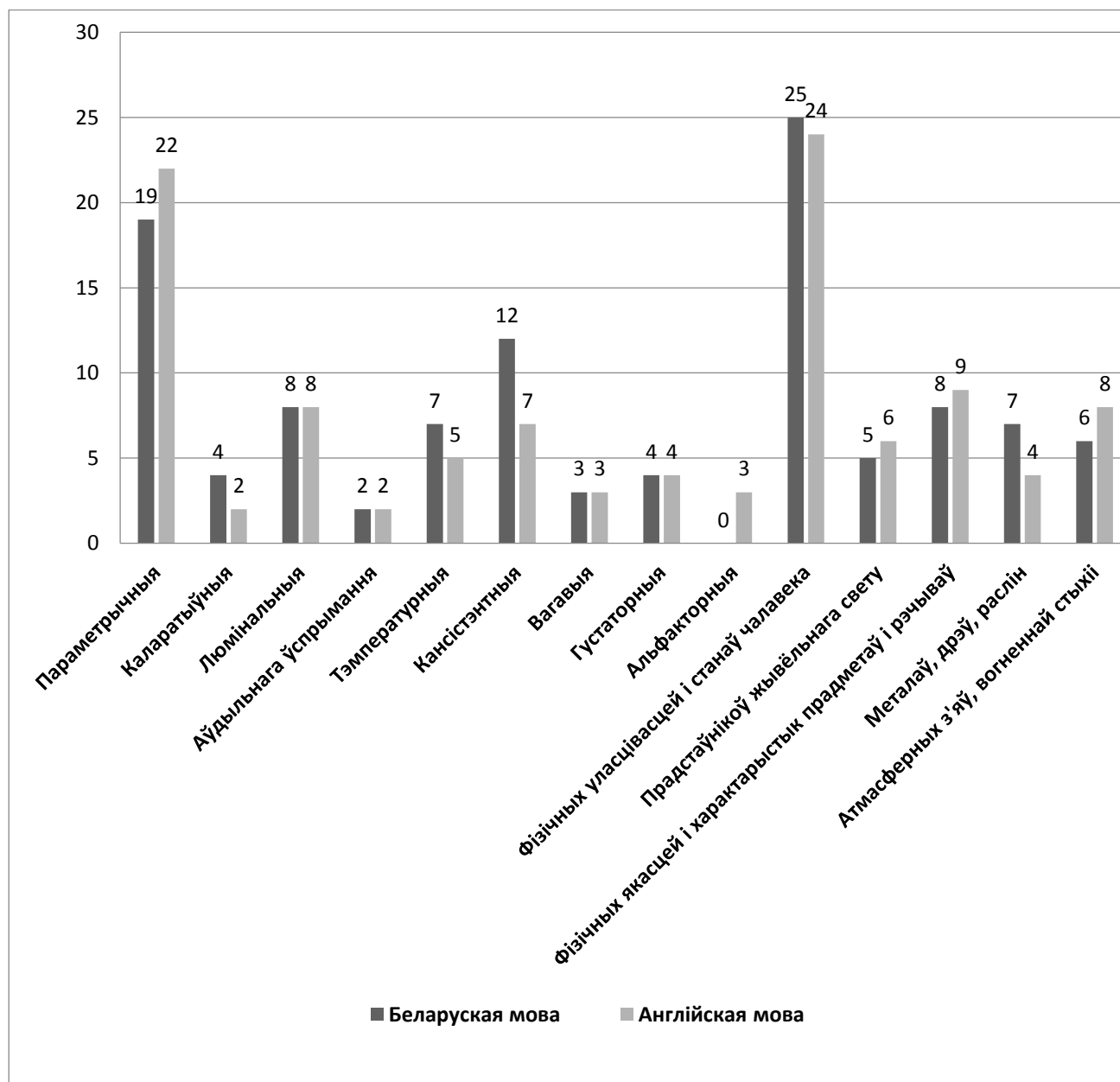
Распаўсюджанай з'яўляецца семантычная мадэль «які мае парушэнні ў арганізме чалавека» → «ментальна абмежаваны». У гэту групу ўключаюцца ад'ектывы, першасныя ЛСВ якіх указваюць на дэфекты зроку, а таксама адхіленні ў будове асобных частак цела чалавека (вушэй, ілба, скуры і інш.). У беларускім і англійскім ад'ектывах *сляпы – blind* актуалізаваліся тоесныя другасныя ЛСВ 'які не заўважае, не разумее таго, што адбываецца навокал', 'які дзейнічае, не ўсведамляючы сваіх учынкаў, не раздумваючы', 'які не мае разумных падстаў; безразважны'. Другасныя ментальныя ЛСВ 'дурны, бесталковы' засведчаны ў беларускім і англійскім ад'ектывах *бязмозгі – brainless*. Указанні на няўважлівасць, рассеянасць, някемлівасць, няспрытнасць чалавека адлюстроўваюцца ў сэнсавых структурах беларускіх прыметнікаў *лапавухі, аблавухі, безгаловы*.

У групе намінацый фізічных якасцей і характарыстык прадметаў і рэчываў вылучаецца 6 ад'ектыўных пар з адносінамі семантычнай тоеснасці: *едкі – caustic, колкі – barbed, калючы – prickly (thorny), востры – sharp, гібкі – flexible, гнуткі – pliant (pliable)*. Безэквівалентнасць засведчана ў ад'ектыўных парах *тупы – blunt* і *атрутны – poisonous*.

Другасныя ментальныя ЛСВ засведчаны ў намінацыях, якія адносяцца да металаў, дрэў, раслін, атмасферных з'яў і інш.: *жалезны – iron, стальны – steely* 'неадступны, цвёрды, стойкі', 'паслядоўны, правільны, стройны', 'які выражае цвёрдасць, рашучасць'; *туманны – foggy, misty* 'няпэўны, невыразны (пра

ўяўленні, пачуцці і пад.)’, ‘нясны, незразумелы (пра выказванні, словы)’, ‘пазбаўлены акрэсленай думкі)’; бел. *дубовы* ‘нячулы, чэрствы, абьякавы да іншых’, *дубаваты* ‘праставаты, недасканалы, дурнаваты’.

Асаблівасці прыметнікавых намінацый вызначаюцца перш за ўсё колькасцю слоў, якія рэпрэзентуюць розныя аспекты ментальнасці, іх сэнсавай напоўненасцю, канататыўнай скіраванасцю, а таксама наяўнасцю ці адсутнасцю другасных ЛСВ у сэнсавых структурах той ці іншай мовы. Колькасны і тэматычны склад другасных ад’ектыўных ЛСВ беларускай і англійскай моў прадстаўлены ў рысунку 1.

Рысунак 1. – Колькасны і тэматычны склад другасных ад’ектыўных ЛСВ беларускай і англійскай моў

Як бачна з рысунка, найбольш прадстаўнічымі з'яўляюцца другасныя ментальныя ЛСВ намінацый фізічных уласцівасцей і станаў чалавека (21,3 %) , параметрычных (17,6 %) і кансістэнтных (9,8 %) прыметнікаў. Менш за ўсё ментальных абазначэнняў выяўлена ў гукавых (2,4 %), вагавых (2,4 %), альфакторных (2,4 %), каларатыўных (3,2 %), густаторных (4 %) намінацях. Не зафіксаваны другасныя ментальныя ЛСВ у 8 беларускіх (*моўсты, касы, шчыльны, пікантны, нямы, затхлы, смярдзючы, імглісты*) і 19 англійскіх (*green, pink, light, icy, boiling, viscous, thin, adhesive, turbid, sour, voiced, poisonous, flap-eared, lop-eared, headless, oaky, oaken, withered, canine*) прыметніках.

У главе 3 «Дзеяслоўныя другасныя намінацыі» разглядаюцца дзеяслоўныя адзінкі, першасная семантыка якіх арыентавана на выяўленне руху, канкрэтных фізічных дзеянняў і станаў, тэмпературных, люмінальных, тэмпаральных і іншых паказчыкаў, якія выкарыстоўваюцца для выяўлення інтэлектуальных працэсаў і ментальна-псіхалагічных станаў чалавека. Другасны дзеяслоўны кантынуум з улікам семантыкі ментальных дзеясловаў і прымет разумовай і інтэлектуальнай дзейнасці, а таксама характару семантычнай дэрывацыі ўключае 5 груп з 77 суадноснымі парамі беларускай і англійскай моў: дзеясловы працэсу мыслення, пазнання, памяці, разумення, уяўлення.

Дзеясловы працэсу мыслення ўтвараюць другасныя ЛСВ у межах семантычнага калідора 'разважаць, супастаўляючы з'явы рэчаіснасці, думкі і робячы з іх вывады', 'вывучаць; атрымліваць сапраўднае ўяўленне, 'зведваць', 'разумець' (*абсмактаць – suck, выінасіць – carry, корпацца – rummage, круціцца – rotate, узважыць – weigh, данесці – carry, гадаваць – nurture, капацца – delve, кружыцца – whirl*).

Ядром лексіка-семантычнай групы дзеясловаў пазнання з'яўляюцца дзеясловы *ведаць (знаць) – know*, у якіх адлюстроўваецца працэс пазнання навакольнай рэчаіснасці на аснове глыбокіх мысліцельных працэсаў. Такія дзеясловы аб'ядноўваюцца інварыянтным значэннем 'вывучыць, зведаць, зразумець, атрымаць сапраўднае ўяўленне' (*разнюхаць – sniff about, дабрацца – get, скаштаваць – taste, абмацаць – palpate, вывудзіць – fish out*).

У семантычнай парадыме дзеясловаў памяці адлюстроўваюцца наступныя маркеры ментальнасці: а) 'замацоўваць, фіксаваць у памяці вынікі пазнання' (*абхानीць – enfold, прасеяць – sieve through, убіць – hammer into*); б) 'утрымліваць у памяці, не забывацца' (*нранесці – carry, захаваць – save*); в) 'узнаўляць у памяці што-небудзь забытае' (*наўстаць – rebel, усплысці – float, аднавіць – restore*); г) 'перастаць памятаць' (*адсеяць – sieve, выгнаць – expel, заглухнуць – subside, вытруціць – poison*).

Семантычны дыяпазон дзеясловаў разумення акрэсліваецца такімі паказчыкамі, як 'усведамляць, спасцігаць розумам сэнс, змест чаго-небудзь' (*дабрацца – get, прасвятліць – illuminate, разблытаць – untangle, ухानीць – grasp, пранікнуць – penetrate, расшыфроваць – decipher*).

Дзеясловы ўяўлення аб'ядноўваюцца інварыянтным ЛСВ 'у думках скласці вобраз каго-, чаго-небудзь, узнавіць розумам, фантазіяй' (*маляваць* – *paint*, *лунаць* – *hover*, *стварыць* – *create*, *убачыць* – *see in*, *прабегчы* – *run past*, *праплысці* – *swim past*, *сплесці* – *twine*).

Беларускія і англійскія дзеясловы працэсу мыслення, пазнання, памяці, разумення і ўяўлення адрозніваюцца колькасным складам выражаных лексічных значэнняў, спецыфікай гэтых значэнняў, больш шырокай ці вузкай рэпрэзентацый катэгорыі ментальнасці, наяўнасцю ці адсутнасцю другасных ЛСВ у адной з моў і іншымі фактарамі, што дэманструецца ў табліцы 1.

Табліца 1. – Колькасны і якасны склад другасных ментальных ЛСВ беларускай і англійскай моў

Группы дзеясловаў	Мовы	Колькасць лексічных адзінак	Колькасць другасных ЛСВ	Колькасць незасведчаных другасных ЛСВ	Колькасць тоесных ЛСВ	Колькасць частковага семантычнага супадзення ЛСВ	Колькасць ЛСВ з адносінамі семантычнага несупадзення
Дзеясловы працэсу мыслення	Беларуская	9	9	-	5	-	-
	Англійская	9	5	4	5	-	-
Дзеясловы працэсу пазнання	Беларуская	10	10	-	7	-	-
	Англійская	10	7	3	7	-	-
Дзеясловы памяці	Беларуская	16	15	1	4	-	5
	Англійская	16	10	6	4	-	5
Дзеясловы разумення	Беларуская	24	24	-	9	5	3
	Англійская	24	17	7	9	5	3
Дзеясловы ўяўлення	Беларуская	18	18	-	5	-	5
	Англійская	18	10	8	5	-	5
Агульная колькасць (бел./англ.)		77/77	76/49	1/29	30/30	5/5	13/13

Як бачна з табліцы, з 77 суадносных пар другасных ЛСВ развілі практычна ўсе беларускія дзеясловы (акрамя *выгравіраваць*). У англійскай мове другасныя ментальныя ЛСВ выяўлены ў 49 дзеясловах (63,6 %). У сэнсавых структурах 30 беларускіх дзеясловаў і іх англійскіх адпаведнікаў (38,9 %) устанавіліся адносіны семантычнай канвергенцыі, у 5 парах – адносіны частковага семантычнага супадзення, што сведчыць пра пэўную абмежаванасць семантычнай дэрывацыі ў англійскай мове.

У раздзеле «Сінтагматычныя сувязі дзеяслоўных адзінак з субстантывам *думка*» разглядаюцца сінтаксічныя спалучэнні розных дзеясловаў з субстантывам *думка* – найбольш яскравым кампанентам ментальнасці. Гэты субстантыў і яго дзеяслоўнае акружэнне матэрыялізуе розныя аспекты ментальнасці і прадстаўляе іх у больш канкрэтных акцыянальных, падзейных, прасторавых, часавых, фізічных уяўленнях.

Адным з асноўных паказчыкаў сэнсавай структуры дзеяслоўных канструкцый з субстантывам *думка* з’яўляецца рух, хуткае, імклівае перамяшчэнне ў прасторы. Працэс руху думкі адлюстроўваецца ў сэнсавых структурах дзеясловаў *насіцца, імчацца, бегчы, ганяцца, ляцець*, у якіх акрэсліваюцца метафарычныя значэнні ‘празмерна захапляцца кім-, чым-небудзь; вельмі многа думаць, клапаціцца аб кім-, чым-небудзь’, ‘хаатычна мысліць’, ‘не даваць спакою; пераследаваць’, ‘імкнуцца куды-небудзь, да каго-небудзь (думкамі, душой і пад.); ірвацца’. Прымета акцыянальнасці дазваляе прадэманстраваць разгортванне ў часе працэсаў з’яўлення думкі, перыяду яе існавання і знікнення: *з’явіцца – emerge, узнікнуць – appear, выплысці – swim out, нарадзіцца – be born, знікнуць – vanish, прапацы – disappear*.

Вылучаюцца групы дзеясловаў з пеяратыўным і меліратыўным маркерамі. У групе з дзеясловамі *пужаць, палохаць, непакоіць, прыгнятаць, трывожыць, дрыжаць* выражаюцца пеяратыўныя адценні тыпу ‘выклікаць трывогі’, ‘парушаць чый-небудзь спакой, турбаваць каго-небудзь, перашкаджаць каму-небудзь’, ‘непакоіць, ствараць цяжкі, падаўлены настрой’ (*думкі палохалі, пужалі, непакоілі, трывожылі, прыгняталі*). У другой групе з дзеясловамі *падбадзёрыць, суцешыць, супакоіць, лагодзіць* выражаюцца станоўчыя канатацыі тыпу ‘падняць настрой’, ‘абрадаваць, парадаваць каго-небудзь’, ‘суцяшаць, супакойваць, абнадзейваць’, ‘аслабіць або прыглушыць якое-небудзь пачуццё, перажыванне’, ‘дагаджаць, паддобравацца’ (*думка падбадзёрыла, супакоіла, суцешыла*).

У некаторых выпадках у працэс метафарызацыі ўключаюцца дзеясловы з першасным значэннем канкрэтных фізічных і механічных дзеянняў (*узвясваць – weigh, маляваць – paint, свідраваць – drill, снаваць – warp*), розных фізіялагічных працэсаў (*нераваць – digest, разжаваць – chew over*), воднай стыхіі (*віраваць – swirl*), тэмпературных і люмінальных з’яў (*паліць – scorch, апаліць – singe, анячы – burn, палыхаць – blaze, асвятліць – light up, асвятліць – illuminate*), дзеянняў прадстаўнікоў жывёльнага свету (*мачыць – gnaw, грызці – nibble, раіцца – swarm*), а таксама ўспрымання органамі зроку і нюху (*глядзець – look, абнюхаць – sniff around*).

У беларускай мове назіраецца трывалая традыцыя ўжывання другасных ментальных дзеясловаў у канструкцыях з назоўнікам *думка* (выяўлена ў 67 % лексічных адзінак). У англійскай мове ў сувязі са спецыфікай сінтаксісу, пэўнай стабільнасцю парадку слоў у сказах, абмежаваннямі ў спалучэннях лексічных адзінак і іншымі прычынамі другасныя ЛСВ засведчаны толькі ў 20 % дзеясловаў, якія выкарыстоўваюцца з субстантывам *thought* (*думка*).

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертцыі

1. Катэгорыя ментальнасці з'яўляецца своеасаблівым феноменам, шматузроўневым дынамічным канструктам, у якім адлюстроўваюцца разумовыя, інтэлектуальныя, сацыяльна-псіхалагічныя ўласцівасці чалавека, яго ўзровень свядомасці і лад мыслення, погляды, інтарэсы і ўяўленні. Асноўнымі моўнымі сродкамі, якія дазваляюць экспліцытна выразіць ментальнасць, з'яўляюцца субстантыўныя, ад'ектыўныя і дзеяслоўныя намінацыі, а таксама фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі, прэцэдэнтныя тэксты і інш. Адным з рэпрэзентатараў катэгорыі ментальнасці з'яўляюцца другасныя ЛСВ, утвораныя ў выніку семантычнай дэрывацыі па розных сэнсавых мадэлях. Пры гэтым новыя ЛСВ утвараюцца на базе ўжо існуючых у мове лексічных адзінак і захоўваюць унутраную семантычную сувязь з першаснымі ЛСВ донарскай сферы.

Спецыфіка сэнсавых мадэлей вызначаецца характарам узаемадзеяння першасных ЛСВ, прадстаўленых сферай нементальных абазначэнняў, з другаснымі ЛСВ рэцыпіентнай ментальнай сферы. Гэта спецыфіка ў многім вызначаецца рознай часцінамоўнай прыналежнасцю ментальных намінацый. Субстантыўныя мадэлі характарызуюцца выразнай дэнататыўнай суаднесенасцю першасных і другасных ЛСВ і наяўнасцю канататыўнага кампанента з перавагай пеяратыўных маркераў разумовай дзейнасці чалавека. Утварэнне другасных ЛСВ па ад'ектыўных мадэлях прадугледжвае не толькі суаднесенасць першаснага і другаснага ЛСВ, але і відавочную апасродкаванасць, калі ўлічваецца характар спалучальнасці прыметнікаў з пэўнымі назоўнікамі ў межах канкрэтных кантэкставых фрагментаў. У дзеяслоўных мадэлях увага акцэнтуюцца на атаясамліванні нябачных працэсаў мыслення, разумення, уяўлення, памяці і разважання, якія не паддаюцца назіранню, з фізічнымі дзеяннямі, станамі і працэсамі, іх інтэнсіўнасцю і экстэнсіўнасцю, развіццём у часе і прасторы. У выніку больш канкрэтных прадметных, квалітатыўных і акцыянальных паняцці эмпірычнага ўзроўню рэчаіснасці атрымліваюць увасабленне ў абстрактных вобразах і ўяўленнях шырокага ментальнага кантынуума, што з'яўляецца сведчаннем асацыятыўнасці чалавечага мыслення, цеснай сувязі рацыянальна-мысліцельнай і канкрэтна-пачуццёвай, фізічнай сфер пазнання [4; 7; 10; 13].

2. Адным са сродкаў рэпрэзентацыі ментальнасці з'яўляюцца субстантывы, другасныя ЛСВ якіх утвараюцца ў выніку семантычнай дэрывацыі ад першасных ЛСВ зоанімічных, артэфактных, прадметных, фітанімічных і іншых намінацый, якія ўзыходзяць да глыбінь свядомасці чалавека, яго вераванняў, традыцый, міфалогіі і адлюстроўваюць спецыфіку светаўспрымання носьбітаў моў, іх уклад жыцця, духоўна-культурны і практычны вопыт. Такія намінацыі характарызуюцца высокай частотнасцю

ўжывання і ў многіх выпадках прадвызначаюць магістральную лінію развіцця анімістычных ЛСВ, сярод якіх прэвалююць ментальныя ЛСВ пеяратыўнага зместу (каля 85 %). Меліяратыўная канатацыя засведчана ў невялікай колькасці субстантываў і сведчыць пра асіметрыю суадносных канататыўных катэгорый.

Ацэначныя характарыстыкі ментальнасці могуць дасягаць найвышэйшай ступені выяўлення, паказчыкам якой з'яўляецца семантычная энантыясемія, калі ў сэнсавай структуры аднаго і таго ж слова рэалізуюцца як пеяратыўная, так і меліяратыўная канатацыі. Праціпастаўленне ўнутраных якасцей чалавека, яго разумовых здольнасцей адлюстроўваецца ў полісемантах *зубр* 'разумны, дасведчаны, уплывовы' ↔ 'адсталы, упарты, непрагрэсіўны', *галава* 'разумны, разважлівы, свядомы' ↔ 'нездагадлівы, някемлівы' [4; 5; 7].

3. Ад'ектыўныя намінацыі з іх глыбіннай квалітатыўнай асновай актыўна ўдзельнічаюць у вербалізацыі ментальных сутнасцей. Рэалізацыя розных аспектаў ментальнага кантынуума ажыццяўляецца ў межах кантэкставых фрагментаў з субстантыўнымі адзінкамі *розум, думка, разуменне, разважлівасць, веданне, уяўленне, мысленне, свядомасць, ідэя, ісціна, сэнс, кругагляд, памяць, успамін, погляд, інтэлігент, дурань* і інш. Семантыка такіх назоўнікаў і іх спалучальнасць з ад'ектывамі адкрывае шырокія магчымасці для пераносаў квалітатыўных прымет і ўласцівасцей у ментальную кагнітыўную вобласць, іншую класіфікацыйную сферу.

У залежнасці ад тэматычнай прыналежнасці першасных ЛСВ выяўляецца характар іх праецыравання на ментальныя сферы, устанаўліваюцца сцэнарыі ўтварэння другасных ЛСВ. У якасці асноўных крыніц ментальных ЛСВ выступаюць зыходныя ЛСВ параметрычных, каларатыўных, люмінальных, тэмпературных, кансістэнтных, густаторных, вагавых, гукавых, адарычных ад'ектываў. Розныя праявы ментальнасці атрымліваюць фармальнае выражэнне ў другасных ЛСВ, утвораных ад першасных ЛСВ прыметнікаў са значэннем фізічных якасцей і характарыстык прадметаў, рэчываў, з'яў прыроды, фізічных уласцівасцей, станаў чалавека і інш.: *тупы* 'недастаткова заостраны' → 'разумова абмежаваны, няздольны, някемлівы' (*тупы і абмежаваны чалавек, тупы позірк*); *востры* 'добра наостраны' → 'які выразна і моцна адчуваецца; дасціпны, з'едлівы' (*вострая цікавасць, востры розум, востры жарт*); *туманны* 'ахутаны, засланы туманам' → 'незразумелы, нясны' (*туманныя разважання, туманны позірк*); *здоровы* 'які мае добрае здароўе' → 'разважлівы, разумны, правільны' (*здоровы розум, здаровая ідэя*); *цвярозы* 'які не ўжывае спітнага' → 'разважлівы, сур'ёзны, якому не характэрны летуценнасць, фантазёрства' (*цвярозыя думкі, цвярозы рэаліст*); *чысты* 'незабруджаны, незапэцканы' → 'высокамаральны, шчыры, сумленны, без брудных карыслівых думак і дзеянняў; узвышаны' (*чыстае сумленне, чыстая рэпутацыя, чыстыя імкненні, чыстыя парыванні*); *галавасты* 'з вялікай галавой' → 'разумны, здольны глыбока мысліць' (*галавасты мужык*); *безгалавы* 'пазбаўлены галавы' → 'з невялікімі разумовымі здольнасцямі' (*безгалавы старшыня*); *лапавухі* 'з вялікімі адтапыранымі вушамі' → 'някемлівы' (*лапавухі дурань*).

Праекцыя квалітатыўнага ад'ектыўнага зместу на ментальную сферу дазваляе ўстанавіць пэўную ступень інтэнсіўнасці (высокую ці нізкую) выяўлення ментальнай прыметы, яе пеяратыўныя ці меліяратыўныя маркеры, а таксама «спадарожныя» характарыстыкі паводзін чалавека, глыбіні яго пачуццяў і перажыванняў, грамадскіх адносін і інш. Другасная семантыка ад'ектываў у гэтых выпадках вызначаецца крыніцай матывацыі, і пры пераходзе ў рэцыпіентную ментальную сферу захоўвае бінарныя антанімічныя апазіцыі, супрацьпастаўленыя па такой градуальнай шкале адзнак, як «больш за норму» – «менш за норму»: *высокі інтэлект* – *нізкія разумовыя здольнасці*; *гарачы розум* – *халодная разважлівасць*; *салодкая мана* – *горкая праўда*; *вострая цікаўнасць* – *тупая галава*; *светлыя думкі* – *цёмны сэнс*; *high ideals* (высокія ідэалы) – *low mental ability* (нізкая разумовая здольнасць); *hot talent* (гарачы талент) – *cold reason* (халодная развага); *sharp interest* (вострая цікавасць) – *blunt person* (тупы чалавек) [1; 2; 3; 8; 9; 13].

4. У мадэлях семантычнай дэрывацыі адлюстроўваецца непасрэдная сувязь базавых акцыянальных і дынамічных канстантаў з кагнітыўна-ментальнымі працэсамі, у выніку чаго нементальныя дзеяслоўныя адзінкі з першаснымі ЛСВ канкрэтных фізічных і механічных дзеянняў, фізіялагічных працэсаў, зрокавых, слыхавых і нюхальных адчуванняў (успрыманняў) выкарыстоўваюцца для выяўлення розных аспектаў інтэлектуальнай і ментальнай дзейнасці чалавека. У рэцыпіентнай сферы такіх мадэлей праецыруюцца другасныя ЛСВ пяці асноўных разрадаў семантычнага кантынуума ментальнасці: **мысленне** 'разважаць, супастаўляючы з'явы рэчаіснасці, думкі і робячы з іх вывады', 'вывучаць; атрымліваць сапраўднае ўяўленне', 'зведваць', 'разумець' (*корнацца* – *rummage*, *круціцца* – *rotate*, *данесці* – *carry*, *капацца* – *delve*, *кружыцца* – *whirl*), **пазнанне** 'вывучыць, зведаць, зразумець, атрымаць сапраўднае ўяўленне' (*данюхацца* – *smell out*, *скаштаваць* – *taste*, *palpate* – *абмацаць*, *fish out* – *вывудзіць*, *зандзіраваць* – *probe*), **памяць** 'замацоўваць, фіксаваць у памяці вынікі пазнання', 'утрымліваць у памяці, не забывацца', 'усталёўваць, узнаўляць у памяці што-небудзь забытае', 'пераставаць памятаць' (*абхानीць* – *enfold*, *пранесці* – *carry*, *захаваць* – *save*, *прасеяць* – *sieve through*, *скланяць* – *villify*, *аднавіць* – *restore*, *заглухнуць* – *subside*), **разуменне** 'усведамляць, спасцігаць розумам сэнс, змест чаго-небудзь' (*дабрацца* – *get*, *затуманіць* – *cloud*, *прасвятліць* – *illuminate*, *разблытаць* – *untangle*, *уханіць* – *grasp*, *пранікнуць* – *penetrate*), **уяўленне** 'у думках скласці вобраз каго-, чаго-небудзь, узнавіць розумам, фантазіяй' (*маляваць* – *paint*, *стварыць* – *create*, *убачыць* – *see in*, *ляцець* – *fly*, *пранлысці* – *swim past*).

Спецыфіка ментальных дзеясловаў, іх канкрэтная семантычная напоўненасць вызначаецца характарам спалучальнасці з найбольш важнымі для носьбітаў любой мовы ментальнымі субстантывамі, найбольш яркім прадстаўніком якіх з'яўляецца назоўнік *думка*. Функцыянаванне дзеяслоўных адзінак у спалучэнні з субстантывам *думка* (англ. *thought*) дазваляе акрэсліць

разумовы працэс (мыслення) у яго непарыўнай сувязі з унутраным псіхалагічным станам чалавека, яго сацыяльным узаемадзеяннем, фізічнымі дзеяннямі, часавымі і прасторавымі каардынатамі і многімі іншымі паказчыкамі. Таму ў працэс семантычнай дэрывацыі ўключаюцца дзеясловы са значэннем руху, перамяшчэння ў прасторы (*насіцца* – *rush*, *імчацца* – *race*, *бегчы* – *run*, *ганяцца* – *pursue*, *ляцець* – *wing*, *скакаць* – *jump*, *круціцца* – *rotate*, *мітусіцца* – *dodge*), канкрэтных фізічных дзеянняў і станаў, звязаных з бурленнем ці кіпеннем вады, раеннем пчол, ткацтвам, свідраваннем, апрацоўкай зямлі (*тачыць* – *gnaw*, *грызці* – *nibble*, *віраваць* – *twirl*, *раіцца* – *swarm*, *снаваць* – *warp*, *свідраваць* – *drill*, *дакапацца* – *dig*), часавых паказчыкаў (*з’явіцца* – *emerge*, *узнікнуць* – *appear*, *нарадзіцца* – *be born*, *знікнуць* – *vanish*, *знікнуць* – *disappear*, *вылецець* – *fly off*, *сысці* – *descend*), тэмпературных і люмінальных з’яў (*анячы* – *burn*, *палыхаць* – *blaze*, *сагрэць* – *warm*, *згаснуць* – *be out*, *патухнуць* – *die out*, *асвятіць* – *light up*, *асвятліць* – *illuminate*), працэсу стрававання (*пераварыць* – *digest*).

Для выражэння складанасці працэсу фарміравання і выражэння думкі, яе разгорнутасці ў часавым, прасторавым і квантытатыўным вымярэннях выкарыстоўваюцца многакампанентныя дзеяслоўныя канструкцыі, у якіх шматмернае ментальнае паняцце канкрэтызуецца і ўдакладняецца.

Паміж беларускімі дзеяслоўнымі адзінкамі і іх англійскімі адпаведнікамі назіраецца рэзкая асіметрыя, якая заключаецца ў значнай перавазе другасных ментальных ЛСВ у беларускай мове: з 77 суадносных пар другасных ЛСВ развіліся ў 76 дзеясловах беларускай мовы і 49 дзеясловах англійскай мовы [6; 10; 11; 12].

5. У ментальным корпусе беларускіх і англійскіх намінацый фіксуецца як агульныя, так і спецыфічныя другасныя ЛСВ. Тыпалогія намінацый абумоўлена перш за ўсё агульнымі для носьбітаў моў заканамернасцямі разумовых працэсаў, універсальнасцю спосабаў пазнання, канцэптуалізацыі і членення аб’ектыўнай рэчаіснасці і яе асобных фрагментаў, аналогіямі вобразна-пазнавальнай дзейнасці чалавека. Тыпалогія намінацый выяўляецца на лексіка-семантычным узроўні і звязана з тоеснасцю дэнататыўнай асновы лексічных адзінак дзвюх моў, агульнасцю семантычных мадэлей, іх стэрэатыпнасцю, а таксама аднолькавымі рэцыпіентнымі сферамі, уключанымі ў працэс семантычнай дэрывацыі. Спецыфіка ментальных і інтэлектуальных увасабленняў у беларускай і англійскай мовах заключаецца ў адрозненнях культурных, нацыянальна-гістарычных і рэлігійных уяўленняў носьбітаў розных моў, асаблівасцях іх светабачання і светаразумення, адрозненнях саміх моў, у якіх універсальныя семантычныя працэсы і агульныя мадэлі накладваюцца на структурна-сістэмную арганізацыю кожнай канкрэтнай мовы.

Па характары сэнсавай суаднесенасці другасных ментальных ЛСВ беларускай і англійскай моў вылучаюцца тры групы намінацый:

5.1. Намінацыі з суадносінамі супадзення (эквівалентнасці, тоеснасці). У такіх выпадках сэнсавыя структуры беларускіх слоў і іх англійскіх

адпаведнікаў супадаюць у плане іх ментальнай прадстаўленасці. Выпадкі семантычнай эквівалентнасці засведчаны ў 16 субстантыўных, 62 ад’ектыўных і 30 дзеяслоўных суадносных парах беларускай і англійскай моў.

5.2. Намінацыі з адносінамі частковага несупадзення. У гэтых выпадках адрозненні паміж другаснымі ЛСВ выяўляюцца на структурным, семантычным і канататыўным узроўнях. У структурным плане полісеманты могуць адрознівацца колькасцю ментальных ЛСВ: у адной з моў сэнсавая парадыгма слова ўключае вялікую колькасць ЛСВ, у другой мове – больш абмежаваную. Так, шырокая сэнсавая парадыгма назіраецца ў беларускім ад’ектыве *тонкі* ‘дэталны, дакладны, дасканалы’ (*тонкае веданне*), ‘які вылучаецца розумам, густам, праніклівасцю, глыбокім веданнем справы’ (*тонкая крытыка*), ‘гібкі, праніклівы, які схоплівае малапрыметнае’ (*тонкі розум, тонкія думкі*), ‘у якім выяўляецца глыбокае разуменне чаго-небудзь, пранікненне ў сутнасць’ (*тонкі псіхалагізм*), ‘дасціпны, умела завуаліраваны’ (*тонкі гумар, тонкі намёк*). У англійскім адпаведніку *thin* зафіксаваны адзін ЛСВ іншай семантыкі: ‘weak and difficult to believe’ – ‘у які цяжка і слаба верыцца’. Адрозніваюцца сэнсавыя парадыгмы ад’ектываў у суадноснай пары *тупы* – *blunt*: беларускі прыметнік развіў пяць ЛСВ, а англійскі – толькі адзін.

На семантычным узроўні несупадзенне заключаецца ў рознай дэнататыўнай суаднесенасці беларускіх другасных ментальных ЛСВ і іх англійскіх адпаведнікаў. Так, пры наяўнасці агульных другасных ЛСВ субстантыва *ліса* (*fox*) ‘хітры, ліслівы чалавек’ у англійскай мове выкарыстоўваецца ЛСВ ‘an attractive young woman’ – ‘прывабная маладая жанчына’.

Несупадзенне сэнсавага аб’ёму выяўляецца ў гіпанімічных структурах, калі побач з шырокім гіперанімічным ЛСВ у пералічальным радзе той ці іншай мовы фіксуецца розная колькасць відавых гіпанімічных ЛСВ.

Адрозненні паміж беларускімі і англійскімі лексічнымі адзінкамі могуць назірацца на канататыўным узроўні. Несупадзенне канатацый зводзіцца да наяўнасці ці адсутнасці ў адной з моў канататыўнай афарбоўкі, а таксама да рознага зместу гэтай афарбоўкі (пеяратаўнай, нейтральнай, меліяратаўнай). Так, у беларускай мове субстантыў *галава* выкарыстоўваецца як са станоўчай, так і адмоўнай канатацыяй (*разумная галава, дурная галава*). У англійскім адпаведніку *head* пеяратаўных ЛСВ не зафіксавана. Беларускі субстантыў *абух* ужываецца ў значэнні ‘дурань’, а яго адпаведнік *butt* – з канатацыяй насмешлівасці, жартаўлівасці, пэўнай крытыкі.

5.3. Намінацыі з адносінамі безэквівалентнасці. Такія намінацыі размяркоўваюцца па дзвюх групам. У першай з іх у лексічных карэлятах адной з моў адсутнічаюць другасныя ментальныя ЛСВ. Адносіны безэквівалентнасці ўстаноўлены ў 42 беларускіх (16 %) і 114 англійскіх (42,2 %) лексічных адзінках: 18 беларускіх і 53 англійскіх назоўніках, 8 беларускіх і 19 англійскіх прыметніках, 14 беларускіх і 42 англійскіх дзеясловах.

У другой групе адносіны безэквівалентнасці выражаюцца ў нятоесных, абсалютна розных другасных ЛСВ беларускай і англійскай моў. Так, безэквівалентнымі з’яўляюцца беларускі дзеяслоў *схапіць* ‘хутка ўспрыняць, зразумець, засвоіць’ і яго англійскі адпаведнік *grab* ‘to get somebody’s attention’ – ‘прыцягнуць чыю-небудзь увагу’. Не назіраецца семантычнай эквівалентнасці ў беларускім прыметніку *галавасты* ‘разумны, здольны глыбока мысліць’ і англійскім карэляце *big-headed* ‘conceited or arrogant’ – ‘пыхлівы, ганарысты’. У лік суадносных пар з безэквівалентнымі адносінамі ўключаюцца бел. *чэрствы* ‘нячулы, бяздушны’, англ. *stale* ‘нецікавы, незахапляльны; які не здольны ствараць новыя ідэі’ [2; 4; 6; 7; 11; 12].

Рэкамендацыі па практычным выкарыстанні вынікаў дысертацыі

Асноўныя палажэнні і вынікі дысертацыі могуць знайсці выкарыстанне пры далейшай распрацоўцы праблем лінгвістычнай тыпалогіі, семантыкі, а таксама ў лексікаграфічнай і перакладчыцкай практыцы (пры сістэматызацыі слоўнікавых дэфініцый у тлумачальных і двухмоўных слоўніках, складанні тэматычных, ідэаграфічных і перакладных слоўнікаў). Вынікі даследавання могуць выкарыстоўвацца ў адукацыйным працэсе пры выкладанні беларускай і англійскай моў, агульнага мовазнаўства, тэорыі і практыкі перакладу, напісанні дыпломных, магістарскіх работ і кваліфікацыйных даследаванняў.

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ САІСКАЛЬНІКА ПА ТЭМЕ ДАСЛЕДАВАННЯ

Артыкулы ў рэцэнзуемых перыядычных выданнях

1. Мусіенка, В. А. Другасныя ментальныя намінацыі (на матэрыяле параметрычных прыметнікаў англійскай і беларускай моў) / В. А. Мусіенка // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка, псіхалогія, філалогія. – 2020. – № 1 (103). – С. 94–96.
2. Мусіенка, В. А. Другасныя тэмпературныя намінацыі: на матэрыяле ад’ектываў беларускай і англійскай моў / В. А. Мусіенка // Роднае слова. – 2020. – № 7. – С. 41–43.
3. Мусіенка, В. А. Другасныя каларатыўныя намінацыі (на матэрыяле ад’ектываў беларускай і англійскай моў) / В. А. Мусіенка // Вестн. МГЛУ. – 2020. – № 3 (106). – С. 52–58.
4. Мусіенка, В. А. Пеяратыўныя другасныя намінацыі (на матэрыяле субстантываў беларускай і англійскай моў) / В. А. Мусіенка // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка, псіхалогія, філалогія. – 2021. – № 1 (107). – С. 93–96.
5. Musiyenka, V. A. Mental meliorative substantives in the Belarusian and English languages / V. A. Musiyenka // Вес. БДПУ. Сер. 1, Педагогіка, псіхалогія, філалогія. – 2021. – № 2 (108). – С. 125–128.
6. Мусіенка, В. А. Другасныя дзеяслоўныя намінацыі са значэннем «уяўленне» ў беларускай і англійскай мовах / В. А. Мусіенка // Роднае слова. – 2022. – № 6. – С. 66–68.

Артыкулы ў зборніках навуковых прац

7. Мусіенка, В. А. Катэгорыя ментальнасці ў беларускай і англійскай мовах / В. А. Мусіенка // Язык и межкультурные коммуникации : сб. науч. ст. / Бел. гос. пед. ун-т ; редкол. В. Д. Старичёнок [и др.] ; отв. ред. В. Д. Старичёнок. – Минск, 2019. – С. 166–171.
8. Мусіенка, В. А. Другасныя люмінальныя намінацыі (на матэрыяле ад’ектываў беларускай і англійскай моў) / В. А. Мусіенка // Актуальныя навучныя ісследования в современном мире. ISCIENCE.IN.UA. – Переяслав, 2020. – Вып. 5 (61), ч. 8 – С. 188–194.
9. Мусіенка, В. А. Другасныя кансістэнтныя намінацыі (на матэрыяле ад’ектываў беларускай і англійскай моў) / В. А. Мусіенка // Дванаццатая Танкаўскія чытанні: зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал. В. Д. Старычонок [і інш.] ; адк. рэд. В. Д. Старычонок. – Мінск, 2020. – С. 170–173.
10. Мусиенко, В. А. Лексічная парадыгма дзеясловаў руху з актуалізацыяй ментальнага працэсу (на матэрыяле беларускай і англійскай моў) / В. А. Мусиенко // Текст. Язык. Человек : сб. науч. тр. : в 2 ч. / Мозыр. гос. пед. ун-т ; редкол. : С. Б. Кураш (отв. ред.) [и др.]. – Мозырь, 2021. – Ч. 2. – С. 134–138.
11. Мусіенка, В. А. Беларускія і англійскія дзеясловы канкрэтных фізічных дзеянняў і станаў з пераноснымі ментальнымі ЛСВ / В. А. Мусіенка // Язык и межкультурные коммуникации : сб. науч. ст. / Белорус. гос. пед. ун-т ; редкол. : В. Д. Старичёнок [и др.] ; отв. ред. В. Д. Старичёнок. – Минск, 2021. – С. 183–186.
12. Мусіенка, В. А. Група дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем “разуменне” ў беларускай і англійскай мовах / В. А. Мусіенка // Лингвистика в диалоге с другими областями знаний: юрислингвистика и дискурсивная лингвистика, коммуникативная лингвистика и лингвокультурология : сб. науч. ст. / Междунар. ун-т “МИТСО” ; редкол. : В. А. Маслова (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2022. – С. 66–73.

Артыкулы ў зборніках матэрыялаў канферэнцыі

13. Мусіенка, В. А. Семантычная дэрывацыя ў сферы ментальнай лексікі (на матэрыяле густаторных ад’ектыўных намінацый) / В. А. Мусіенка // Беларуская мова, літаратура, культура і свет: праблемы рэпрэзентацыі : зб. навук. арт. па выніках III Міжнар. навук. канф., прысвеч. памяці Пятра Васючэнкі, Мінск, 19 лістап. 2020 г. / Мінскі дзярж. лінгвістычны ун-т ; рэдкал.: М. М. Воінава-Страха (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2021. – С. 79–83.

РЭЗІЮМЭ

Мусіенка Васіль Анатольевіч

**Семантычная дэрывацыя ў сферы ментальных намінацый:
на матэрыяле беларускай і англійскай моў**

Ключавыя словы: англійская мова, беларуская мова, другасная намінацыя, лексіка-семантычны варыянт, менталітэт, ментальнасць, семантычная дэрывацыя, тэматычная класіфікацыя.

Мэта даследавання: устанавіць спецыфіку рэпрэзентацыі другасных ментальных намінацый у беларускай і англійскай мовах.

Метады даследавання: супастаўляльна-тыпалагічны, апісальны, статыстычны, метады лексікаграфічнай інтэрпрэтацыі і кампанентнага аналізу.

Атрыманыя вынікі і іх навізна. У дысертацыі ўпершыню даследаваны другасныя ментальныя намінацыі ў беларускай і англійскай мовах. Выяўлены новыя мадэлі семантычнай дэрывацыі, якія заснаваны на суадносінах зыходных нементальных і рэцыпіентных ментальных ЛСВ і характарызуюцца спецыфікай рэпрэзентацыі ў межах субстантыўнага, ад'ектыўнага і дзеяслоўнага кантынуумаў. Устаноўлены тыпы міжмоўных карэляцый, тыпалагічнае падабенства і нацыянальна-культурныя адрозненні беларускіх і англійскіх ментальных лексічных адзінак (адносіны семантычнага супадзення, частковай эквівалентнасці і безэквівалентнасці). Устаноўлены асноўныя заканамернасці і напрамкі сэнсавага развіцця іменных і дзеяслоўных лексічных адзінак, а таксама спецыфіка сінтаксічнай спалучальнасці дзеясловаў з субстантывам *думка*. Падрыхтаваны першы ў лексікаграфічнай практыцы «Беларуска-англійскі тлумачальны слоўнік другасных ментальных намінацый».

Рэкамендацыі па выкарыстанні атрыманых вынікаў. Асноўныя палажэнні і вынікі дысертацыі могуць знайсці выкарыстанне пры далейшай распрацоўцы праблем лінгвістычнай тыпалогіі, семантыкі, а таксама ў лексікаграфічнай і перакладчыцкай практыцы (пры сістэматызацыі слоўнікавых дэфініцый у тлумачальных і двухмоўных слоўніках, складанні тэматычных, ідэаграфічных і перакладных слоўнікаў). Вынікі даследавання могуць выкарыстоўвацца ў адукацыйным працэсе пры выкладанні беларускай і англійскай моў, агульнага мовазнаўства, тэорыі і практыкі перакладу, напісанні дыпломных і магістарскіх работ.

Галіна выкарыстання: тыпалагічнае мовазнаўства, кантрастыўная лінгвістыка, лінгвадыдактыка, лексікаграфія, перакладазнаўства.

РЕЗЮМЕ

Мусяенко Василий Анатольевич

Семантическая деривация в сфере ментальных номинаций: на материале белорусского и английского языков

Ключевые слова: английский язык, белорусский язык, вторичная номинация, лексико-семантический вариант, менталитет, ментальность, семантическая деривация, тематическая классификация.

Цель исследования: установить специфику репрезентации вторичных ментальных номинаций в белорусском и английском языках.

Методы исследования: сопоставительно-типологический, описательный, статистический, методы лексикографической интерпретации и компонентный анализ.

Полученные результаты и их новизна. В диссертации впервые исследованы вторичные ментальные номинации в белорусском и английском языках. Выявлены новые модели семантической деривации, основанные на соотношении исходных нементальных и реципиентных ментальных ЛСВ и характеризующиеся спецификой репрезентации в рамках субстантивного, адъективного и глагольного континуумов. Установлены типы межъязыковых корреляций, типологические сходства и национально-культурные различия белорусских и английских ментальных лексических единиц (отношения семантического совпадения, частичной эквивалентности и неэквивалентности). Установлены основные закономерности и направления смыслового развития именных и глагольных лексических единиц, а также специфика синтаксической сочетаемости глаголов с субстантивом *мысль*. Подготовлен первый в лексикографической практике «Белорусско-английский толковый словарь вторичных ментальных номинаций».

Рекомендации по использованию полученных результатов. Основные положения и результаты диссертации могут быть использованы при дальнейшей разработке проблем лингвистической типологии, семантики, а также в лексикографической и переводческой практике (при систематизации словарных дефиниций в толковых и двуязычных словарях, составлении тематических, идеографических и переводных словарей). Результаты исследования могут использоваться в образовательном процессе при преподавании белорусского и английского языков, общего языкознания, теории и практики перевода, написании дипломных и магистерских работ.

Область применения: типологическое языкознание, контрастивная лингвистика, лингводидактика, лексикография, переводоведение.

SUMMARY

Musiyenka Vasili Anatolyevich

Semantic derivation in the sphere of mental nominations: on the material of Belarusian and English languages

Key words: Belarusian language, English language, lexical-semantic variant, mentality, mindset, secondary nomination, semantic derivation, thematic classification.

The aim of the research is to establish the specificity of the representation of secondary mental nominations in Belarusian and English languages.

Research methods: comparative-typological, descriptive, statistical, methods of lexicographic interpretation and component analysis.

The essence of novelty of the obtained results represents secondary mental nominations in Belarusian and English languages which are investigated in the dissertation for the first time. New models of semantic derivation are revealed, which are based on the ratio of the original non-mental and recipient mental LSVs and are characterized by the specificity of representation within the substantive, adjectival and verb continuums. The types of cross-linguistic correlations, typological similarities and national-cultural differences of Belarusian and English mental lexical units (relations of semantic coincidence, partial equivalence and non-equivalence) are established. The main regularities and directions of the semantic development of nominal and verbal lexical units, as well as the specifics of the syntactic conjugation of verbs with the noun *thought*, are established. The first in lexicographic practice “Belarusian-English explanatory dictionary of secondary mental nominations” was created.

Recommendations on application of the obtained results. The main provisions and results of the dissertation can be used in the further development of problems of linguistic typology, semantics, as well as in lexicographic and translation practice (when systematizing dictionary definitions in explanatory and bilingual dictionaries, compiling thematic, ideographic and translation dictionaries). The results of the research can be used in the educational process when teaching Belarusian and English languages, general linguistics, theory and practice of translation, writing diploma and master’s theses.

Sphere of application: comparative and typological linguistics, contrastive linguistics, linguodidactics, lexicography, translation studies.

